

Ruch Biblijny i Liturgiczny

NR 3

ROK LI

1998

A R T Y K U Ł Y

Piotr Muchowski

JĘZYK HEBRAJSKI QUMRAŃSKI, JEGO ZASIĘG I STATUS SPOŁECZNY

Część hebrajskich rękopisów odnalezionych w grotach w pobliżu Qumran została zapisana językiem określanym zwykle jako qumrański i oznaczanym symbolem QH (od angielskiego Qumran Hebrew). W większości są to kompozycje tzw. sekciarskie, zwykle przypisywane przez uczonych esseńczykom. Poza nimi, do grupy tej należy pewna liczba rękopisów apokryficznych, biblijnych i parabiblijnych (np. *11QJub*, *1QIs a*, *1QDeut a*), zapisanych przez skrybów zgodnie z normami HQ. Zwoje w tej odmianie językowej pochodzą przede wszystkim z grot 1Q, 4Q i 11Q.

Najbardziej dystynktywne cechy HQ (w stosunku do hebrajskiego biblijnego [HB], do którego wykazuje on największe podobieństwa) występują w warstwie ortograficznej oraz fonetycznej i przejawiają się w pisowni pełnej i szerokim stosowaniu półsamogłosek (czyli *alef*, *he*, *waw*, *yod*). Są to m.in.¹

– pisownia zaimka osobowego niezależnego trzeciej osoby liczby pojedynczej z dodatkowym *he*, tj. w formie *hw' /hj'h* zamiast *hw' /hj'*, drugiej osoby liczby mnogiej w formie *tmh* zamiast *tm*,

¹ Przykłady podaję w transliteracji.

- czy notacja zaimka sufigowanego drugiej i trzeciej osoby liczby mnogiej w formie *-kmh/-hmh* zamiast *-km/-hm* (z zasady po [ā] oraz [ī]);
- zapis zaimka/spójnika *kj* z dodatkowym *alef*, tj. w formie *kj'* (pod względem frekwencji najbardziej charakterystyczny element ortografii qumrańskiej), czy też przysłówka *m'd* z dodatkowym *he*, tj. w formie *mwdh/mw'dh/m'wdh*;
 - osłabienie głosek gardłowych oraz *resz*;
 - zanikanie opozycji artykulacyjnej pomiędzy sybilantami [ś] i [s], a także [š] (przypisywane, podobnie jak osłabienie gardłowych, oddziaływaniu greki);
 - stosowanie głoski przejściowej, np. w wyrazie *ktj'm* (zamiast *ktjm*) w 1QpHab 3, 4. Charakterystyczne cechy morfologii to m.in.:
 - zastępowanie zaimka sufigowanego liczby mnogiej (*-jw*) przez zaimek liczby pojedynczej (*-w*), realizowany jak [ō]. Por. wyraz *'wznuw* (1QIs a 11, 3 = MT *'znjw*).
 - wolne użycie czasownikowych form pauzalnych, typu (*w*)*yqtwlw* zamiast (*w*)*yqtlw*, jak w 4Q437 I, 2, 2 *wjrdwpuw*;
 - wydłużone formy czasownikowe typu (*w*)*'qtlh*, jak np. w 4Q511 II, 63–4, 2 *w'sprh*;
 - formy czasownikowe z zaimkiem sufigowanym typu *yqwtlnw*, jak np. w 1QpHab 12, 5 *jšwptnw*;
 - formy nominalne typu *qutl* (wokalizowane w tradycji masoreckiej *qotel*) pojawiają się w wariantach *qwtl*, *qtwl*, *qwtwl*, np. *kbwd*, *kwbwd* w 1QS 4, 11. Por. paralelną formę *Moloch* w Septuagincie;
 - dysymilacja *nun*, np. w wyrazie *bhknwn* 4Q511 63 II, 4. Do najbardziej wyróżniających cech syntaksy, dotąd najslabiej zbadanej, należy m.in.:
 - częste użycie czasowych konstrukcji typu *bqtlw* (tj. przyimek *be* z bezokolicznikiem i zaimkiem sufigowanym) lub *bqtl* + rzeczownik;
 - tendencja do regularnego umieszczania lamed przed infinitivus constructus, np. 1QIs a 1, 12 *lrmws*, tekst masorecki *rms*.

W leksykonie HQ wyróżnia się trzy specyficzne warstwy. Pierwszą z nich stanowi dystynktywne słownictwo wspólne dla HQ i HB (np. rzeczownik *mqh* „nabycie, kupno” CD 13, 15), drugą dla HQ i HM (hebrajskiego misznaickiego) (np. *lhh* „wilgoć” TS 49, 12), trzecia liczna grupa leksemów nieznanych ani z HB ani z HM (np. *mprd* „rozdzielenie” M 10, 14). Najbardziej zdumiewającą cechą słownictwa zwojów qumrańskich jest brak zapożyczeń z greki².

² Być może za to pojawiają się w nich (dokładnie w Regule Wojny) dwie kalki z łacińskich terminów wojskowych, tj. *alae* „skrzydła” = *knpjm* i *turres* „wieże” = *mgdlwt*. Por. Y a d i n Y., *The Scroll of the War of the Sons of Light against the Sons of Darkness*, University Press: Oxford 1962: 184.

Co charakterystyczne, w większości tekstów elementy qumrańskie, a zwłaszcza 'ortografia qumrańska', pojawiają się obok elementów typu masoreckiego. Ich użycie jest nieregularne. Rzadkością są teksty, w których wszystkie alternatywne cechy występują w wariantcie qumrańskim (jak np. 4Q174). Tak np. w 4Q502 siedem razy został zaświadczony zaimek sufigowany drugiej osoby liczby pojedynczej, za każdym razem w wariantcie qumrańskim *-kh*, i dwa razy zaimek niezależny trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego, w obu wypadkach w formie *hw'h*. W tym samym tekście zaimek sufigowany trzeciej osoby liczby mnogiej, występujący cztery razy, zawsze ma formę typu masoreckiego. W niektórych rękopisach, zaliczanych do grupy kompozycji sekciarskich, cechy typu masoreckiego zdecydowanie przeważają nad qumrańskimi (por. np. 4Q169). W niektórych (jak np. 1QIs a) widoczne są poprawki dostosowujące pisownię do zasad ortografii qumrańskiej. Niekonsekwencje ortografii qumrańskiej należy w części przypisać indywidualnym tendencjom skrybów oraz procesowi przemian języka w przeciągu okresu ponad dwóch wieków, w którym to poszczególne teksty powstawały. Niewątpliwie jednak ich zasadniczą przyczyną jest wyraźny systemowy brak ścisłych reguł poprawnej pisowni w HQ. Fakt ten wyraźnie wyeksponowuje eksplikatywne znaczenie ortografii qumrańskiej.

System qumrański ma paralele prawie wyłącznie w samarytańskim, tj. dialekcie hebrajskiego, który rozwinął się z języka Pięcioksięgu i przetrwał w izolacji ponad 2000 lat. Przechowane w samarytańskim tradycje wymowy potwierdzają część z realizacji fonetycznych odzwierciedlonych przez ortografię qumrańską. Są to np. wymowa zaimków niezależnych drugiej osoby l.mn. *'tm* w formie *'attemma* (odpowiadająca qumrańskiemu *'tmh*), wymowa zaimka sufigowanego 3 osoby liczby pojedynczej rzeczowników w liczbie mnogiej *-jw* w formie [ō] (identyczne, jak w qumrańskim, zjawisko zaniku opozycji gramatycznej pomiędzy zaimkami sufigowanymi rzeczowników liczby mnogiej i liczby pojedynczej), wymowa *szewa* ruchomego czy stosowanie głoski przejściowej.

HQ nosi ślady silnego oddziaływania aramejskiego. Aramejski w okresie powstania zwójów posiadał prawdopodobnie największy zasięg społeczny i pełnił rolę *lingua franca*. Wpływy tego języka są widoczne zarówno w gramatyce jak i słownictwie. Są to na przykład formy zaimków sufigowanych w wariantcie aramejskim, jak *-whj*, *-hwn*, sufiks liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego *-at*, czy wyraz *serek* w znaczeniu 'reguła'. Na ogół przyjmuje się, że sekta esseńska nie stosowała aramejskiego do zapisu własnych tekstów.

Dość liczne kompozycje aramejskie znalezione w grotach uznaje się zwykle za pochodzące z zewnątrz³.

Wg Kutschera ortografię qumrańską należy generalnie interpretować jako wyraz świadomego dążenia do zachowania oryginalnej hebrajskiej wymowy w obliczu dominacji aramejskiego. Tym należy uzasadnić pisownię pełną niektórych wyrazów mających graficzne odpowiedniki w aramejskim, np. *lw'* (*l'*) = ar. (*lā'*) „nie”, *rw's̄/r'wš* (*r's̄*) = ar. [*rēš*] „głowa”. Ta tendencja przeniosła się również na wyrazy nie mające odpowiedników w aramejskim, jak np. *z'wt/zw't* „ta”. Pod wpływem *lw'*, alef odczuwano jako oddające [ō] i stąd dodawano je do wyrazów kończących się na waw oznaczające [ō], jak [*bō*] „w nim”. W analogiczny sposób rozwinęła się pisownia wyrazów z *jod* w wygłosie, jak *ki'*, *mi'*, pod wpływem takich wyrazów jak *nawi'* „prorok” i *lehawi'* „przyprowadzać”. Podobne zjawisko zaszło w przypadku *he* w wygłosie oznaczającego [ō]. W wyrazie *kh* [*kō*] dodawano waw (*kwh*), by uniknąć odczytania [*kā*], jak w aramejskim. Na zasadzie analogii *he* dodawano do wyrazów z waw w wygłosie, jak *npšwh* (= *npšw*)⁴. Inni uczeni zasadniczo odrzucają tak znaczącą rolę aramejskiego w powstaniu specyficznych cech HQ⁵. Wg Qimrona wyróżniające elementy ortografii QH, jak przypuszcza, odzwierciedlające charakterystyczne cechy hebrajskiego mówionego w Qumran, można interpretować jako nie zaświadczone w innych źródłach elementy klasycznego hebrajskiego⁶. Podobne stanowisko zajmują inni językoznawcy. Tak np. również zdaniem Moraga należy je przypisać starej odmianie dialektalnej hebrajskiego⁷.

Do najistotniejszych zagadnień dyskutowanych w badaniach lingwistycznych nad HQ należy kwestia definicji tego języka. Jest ona niewątpliwie niezmiernie doniosła nie tylko dla wyjaśnienia pochodzenia samych zwójów qumrańskich, ale przede wszystkim sytuacji językowej na terenie Judei w okresie międzytestamentalnym. Trzeba pamiętać, że qumrański materiał językowy jest unikatowym, nieskażonym i relatywnie bardzo obszernym zabytkiem hebrajskiego z okresu III p.n.e. – I/II n.e. Z tego powodu jego interpretacja ma

³ Zob. np. Segert S., „*Die Sprachen-Fragen in der Qumrangemeinschaft*”, [w:] *Qumranprobleme: Vorträge des Leipziger Symposiums über Qumranprobleme*, 1963: 322–3.

⁴ Por. Kutscher E.Y., *Linguistic Background of the Isaiah Scroll (IQIs a)*, E.J. Brill: Leiden 1974: 20–22.

⁵ Por. np. Qimron E., *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Scholars Press: Atlanta 1986, s. 116: „Aramaic influences exist [...] but not to the extent assumed by Kutscher [...]”.

⁶ Qimron E., *Miqsat Ma'ase ha-Torah. Qumran Cave 4, V. DJD X*, Clarendon Press: Oxford 1994: 106.

⁷ Morag S., „Qumran Hebrew: Some Typological Publications”, VT 38, 1988: 160.

ważne znaczenie dla wszystkich dyscyplin nauki zajmujących się badaniami tego okresu. Pierwsze zasadnicze pytanie, jakie w tym zakresie postawiono, brzmiało: kontynuacja czy mimikra hebrajskiego biblijnego? Zwolennicy pierwszej tezy, m.in. Ben Dawid, Hurvitz, Qimron, uznali HQ za bezpośredni etap rozwoju diachronicznego LBH (tj. późnego hebrajskiego biblijnego). Druga możliwość, przypadek mimikry (rozważany już wcześniej w odniesieniu do hebrajskiego misznaickiego), została zasadniczo odrzucona ze względu na liczne formy wyraźnie charakterystyczne dla żywego języka (aczkolwiek uczeni z reguły dopuszczają możliwość pewnej ograniczonej archaizacji literackiej HQ). Jej adwokatem był Rabin, uważający HQ za literacką kontynuację klasycznego BH, tj. wytwór próby ożywienia tego języka. W pewnej mierze podobny pogląd wyraził Polzin, który HQ uznał za kontynuację LBH jedynie w wariancie zaświadczoneym w księgach Nehemiasza (w części pamiętnikowej, tj. 1, 1–7, 5 oraz 12, 27–13, 31) i Estery (charakteryzującym się pewnymi świadomymi tendencjami archaizacyjnymi)⁸.

Druga sporna kwestia dotyczy identyfikacji stylistycznej, tj. czy HQ był jedynie językiem literackim czy też także codziennym językiem mówionym. Na ogół dominującą rolę, jeśli idzie o funkcję codziennego języka mówionego, w okresie pobiblijnym przypisuje się HM. Nie jest jednak jasne, kiedy dokładnie język ten, przypuszczalnie pochodzący z jednej z kolokwialnych odmian hebrajskiego z czasów przed niewolą babilońską i rozwijający się stopniowo w okresie II świątyni, zdobył sobie taką pozycję. Również nie wiadomo, jaki był jego status społeczny i zakres użycia w funkcji literackiej przed II wiekiem n.e. Pewne natomiast jest jego zastosowanie jako języka urzędowego w I–II wieku n.e. Z zapisanych w HM rękopisów z Murabba'at, Nachal Ce'elim i Nachal Chewer, jak również z tzw. 'dobrych' rękopisów Miszny, wynika, że język ten był niejednorodny. Pewne nietypowe elementy morfologii oraz słownictwa w misznaickich rękopisach znad Morza Martwego wyraźnie sugerują zróżnicowanie dialektalne tego języka w okresie I–II wieku n.e. Kutscher, opisujący język 1QIsa, wykazał, że skryba prawdopodobnie posługiwał się na co dzień tą właśnie odmianą hebrajskiego (stąd np. misznaicka forma bezokolicznika *l(j))rd* z dopisanym powyżej *taw* w czasie korekty w 1QIs a 30, 2)⁹. Również dość liczne misznaizmy w innych rękopisach qumrańskich dokumentują znajomość misznaickiego przynajmniej przez niektórych skrybów qumrańskich. Jeśli zgodzić się na qumrańskie pochodzenie Zwoju Miedzianego,

⁸ Polzin R., *Late Biblical Hebrew. Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose*, Missoula: Scholars Press 1976: 6–7.

⁹ Por. Kutscher 1974: 39, 344.

można by pokusić się o interpretację tego tekstu jako świadectwa potocznego języka używanego przez społeczność skrybów.

Za HQ jako językiem nie tylko literackim, ale również potocznym opowiedział się E. Qimron¹⁰, wskazując na 'liczne cechy, których nie można znaleźć w innej tradycji hebrajskiego, w MH, ani w żadnym dialekcie aramejskim'. Dowodzą tego wg niego zaimki osobowe *hw'h/hj'h*, formy imperfectum z zaimkiem sufigowanym typu *qwtlnj*, przysłówek *m'wd z he* w wygłosie, liczne słowa nieznanne z innych hebrajskich ani aramejskich źródeł¹¹. Qimron, jak się wydaje, zmienił w jakimś stopniu swój pogląd, jako że w opublikowanym w 1994 roku DJD X stwierdza: „Ten literacki język sekty qumrańskiej (HQ) wydaje się być różny od języka mówionego w Qumran”¹². Wg tegoż Qimrona najwierniejszym przekazem mówionego języka skrybów jest tekst oznaczany symbolem 4QMMT¹³. Fenomen tego tekstu polega na współwystępowaniu elementów misznaickich i qumrańskich. Tak np. obok siebie pojawiają się charakterystyczny dla misznaickiego zaimek względny *š-* oraz specyficzny dla qumrańskiego zaimek osobowy niezależny *hw'h*, np. [...] *šhw'h bwzh* [...] 4Q396 1–2 III. Qimron sugeruje, że 4QMMT może pochodzić z czasu, gdy sekta jeszcze nie rozwinęła czy też nie przejęła 'biblicising jargon'¹⁴. Podobieństwo języka tego tekstu do MH (najwyraźniejsze w słownictwie), jak twierdzi, może mieć swe źródło w fakcie, że oba były formami języka mówionego w czasie II świątyni¹⁵. Aczkolwiek teza Qimrona wydaje się prawdopodobna, to należy zaznaczyć, że możliwe jest inne odczytanie natury języka 4QMMT. Można mianowicie przyjąć, że elementy qumrańskie (widoczne głównie w morfologii i sąsiadujące z misznaickimi) zostały wprowadzone przez skrybów w trakcie przepisywania (analogicznie jak w 1QIs a, gdzie skryba dostosowywał formy i słownictwo do norm HQ¹⁶)¹⁷. Tu trzeba podkreślić, że 4QMMT znaleziono w sześciu kopiach, co wyraźnie

¹⁰ Qimron 1986:117–118: „DSS Hebrew [...] draws on a distinct spoken dialect”.

¹¹ Por. Qimron 1986: 117.

¹² Qimron 1994: 107.

¹³ Qimron 1994: 107: „[...] the language of MMT reflects the Hebrew spoken at Qumran better than does the language of the other scrolls”; 108: „The language of MMT most closely reflects the Hebrew spoken at Qumran”.

¹⁴ Por. Qimron 1994: 108.

¹⁵ Por. Qimron 1994: 108.

¹⁶ Kutscher 1974: 18.

¹⁷ Podobną możliwość, jak się wydaje, dopuszczał sam Qimron, rozważając pojawienie się w B 32–33 zaimka względnego w formie *šr*. Stąd jego pytanie: Is this usage to be explained by the influence of the biblical phrase on the original author or on one of the copyist? (Qimron 1994: 74).

świadczy o literackim statusie tego tekstu. Stąd wyjaśnianie fenomenu języka 4QMMT, nieznanego z innych źródeł, na gruncie literackim wydaje się w pełni uzasadnione. Można jednocześnie postulować, że nadawcy, używający zwykle HQ i być może niedoskonaloni w pisaniu misznaickim, wyjątkowo w tym wypadku, posłużyli się HM, jako że był to język adresata. Taka interpretacja byłaby argumentem na rzecz koncepcji HQ jako języka wyizolowanej społeczności.

Nie wiadomo, czy HQ należy przypisywać określonej formacji religijno-społecznej, to jest najprawdopodobniej esseńczykom, czy też uznawać za ogólnospołeczną odmianę języka literackiego. Niektórzy uczeni podkreślali fakt, że HQ jest językiem prawie wszystkich tekstów wspólnotowych i niektórych innych, tj. przede wszystkim części rękopisów biblijnych. Wnioskowali stąd, że autorzy swoje własne kompozycje spisywali wyłącznie w HQ, zaś teksty pochodzące z zewnątrz, które kopiowali, niekiedy adoptowali (w mniejszym lub większym stopniu) do norm HQ. Badacze podkreślają w tym kontekście fakt, że zwoje znalezione w grotach były z zasady zgodne z ideologią społeczności autorów. Zestawiając ten fakt z koncepcją (dominującą do lat 80-tych) sprowadzającą społeczność esseńską do żyjącej w izolacji grupy z Qumran, definiowali HQ jako język esseńczyków z Qumran (zarówno literacki jak i mówiony). Wraz z weryfikacją tej koncepcji, osłabieniu uległa idea HQ jako języka jednej grupy społecznej. Stąd niektórzy uczeni skłaniają się obecnie do przyznawania większej roli czynnikowi geograficznemu, tj. terytorialnemu różnicowaniu synchronicznemu hebrajskiego, jako przyczynie niejednorodności językowej zwojów qumrańskich. Tym samym kontestują oni tezę o wąskim zasięgu społecznym HQ¹⁸.

Podsumowując, należy podkreślić, że ze względu na brak dostatecznego materiału porównawczego oraz ograniczenie źródeł wyłącznie do tekstów pisanych, kwestia definicji QH pozostaje w sferze hipotez. Hebrajski qumrański niewątpliwie jest naturalną kontynuacją późnego hebrajskiego biblijnego. Jego liczne dystynktywne cechy wskazują jednakże, że powinien być sklasyfikowany jako niezależna odmiana hebrajskiego. Pełnił on funkcję języka literackiego i przypuszczalnie w pewnym zakresie był wykorzystywany jako język mówiony. Jak się wydaje, jego zasadniczego zastosowania należy upatrywać w życiu religijnym (jak to sugeruje tematyka tekstów qumrańskich, z reguły ograniczająca się do kwestii wiary). Być może to do HQ (również) odnosi się użyty w 4Q464 termin *šw'n hqdš* „święty język”. Aczkolwiek nie jest jasne, czy był to język jednej formacji religijnej, to jednak wydaje się mało prawdopodobne, żeby jego

¹⁸ Zob. np. Cook J., „Orthographical Peculiarities in the Dead Sea Scrolls”, RQ 18, 1997: 301.

jedynym użytkownikiem była wyizolowana grupa żyjąca w Qumran. Jedną z najbardziej intrygujących cech HQ, tj. konsekwentny brak zapożyczeń z greki, oraz z drugiej strony wyraźne oznaki oddziaływania tejsze na system fonetyczny mówionego języka skrybów (widoczne przede wszystkim w osłabieniu gardłowych oraz 'mieszaniu' sybilantów), należy prawdopodobnie wiązać ze świadomą postawą sprzeciwu społeczności autorów rękopisów wobec wpływów hellenistycznych¹⁹. Biorąc pod uwagę znaczną liczbę pojawiających się w tekstach dysgrafii, które przypuszczalnie odzwierciedlają faktyczną realizację fonetyczną segmentów i niejednokrotnie są zbieżne z formami charakterystycznymi dla HM, można przyjąć, że skrybowie zwojów qumrańskich znali i stosowali również hebrajski misznaicki.

Poznań

PIOTR MUCHOWSKI

Michał Wojciechowski

EWANGELIE JAKO BIOGRAFIE

Stwierdzenie, że Ewangelie są biografiami, mówiąc bardziej archaicznie i bardziej po polsku *żywotami* Jezusa, jest na swój sposób banalne. Przedstawiają przecież jego życie. Niemniej jednak stosunkowo rzadko się tak Ewangelie określa i dopiero niedawno temat biograficznego charakteru Ewangelii stał się przedmiotem pogłębionych badań. Tak bywa częściej z tematami pozornie oczywistymi. Późornie, gdyż zasadniczo biograficzny charakter Ewangelii bywa kwestionowany, a ponadto trzeba przecież uściślić, w jakim sensie i w jakim zakresie Ewangelie można uznać za biografie. Istotne jest też, jakie cechy literackie Ewangelii wykraczałyby poza biografię.

Mówiąc o Ewangeliiach jako biografiiach, można podejść do tematu bardziej literacko i bardziej historycznie. W podejściu literackim

¹⁹ O pewnej ideologizacji kwestii języka w okresie dominacji rzymskiej nad Judeą może świadczyć próba umocnienia statusu hebrajskiego w okresie powstania Bar Kochby. Tak niektórzy uczeni interpretują zapis dokumentów z trzeciego roku powstania w hebrajskim, podczas gdy wcześniejszych w aramejskim. Por. np. Y a d i n Y., *Bar Kokhba*, Weidenfeld and Nicolson: London 1971:181.